

УДК 316.61:616.896-053.5

В.В. Тарасун

СОЦІАЛЬНО-ЕМОЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ З АУТИЗМОМ

(до комплексної програми розвитку і навчання дитини з аутизмом)

У статті коротко за рівнями представлено процес соціально-емоційного розвитку дитини з аутизмом: I рівень – Виокремлення дитиною себе з довкілля, II – Допуск іншої людини в свій простір, III – Становлення соціальної взаємодії IV – Здатність конструктивно впливати на оточуюче середовище, V – Здатність до соціальної поведінки. Крім того, сформульовані поради педагогам і батькам дитини з аутизмом.

Ключові слова: Діти з аутизмом, емоційний і соціальний розвиток, рівні.

В статті кратко по уровням представлено процесс социально-эмоционального развития ребенка с аутизмом: I уровень – Выделение ребенком себя из окружающей среды, II – Допуск другого человека в свое пространство, III – Становление социального взаимодействия, IV – Способность конструктивно влиять на окружающую среду, V – Способность к социальному поведению. Кроме того, сформулированы советы педагогам и родителям детей с аутизмом.

Ключевые слова: Дети с аутизмом, эмоциональное и социальное развитие, уровни.

Дошкільний вік – період формування в малюка потреби, а з часом і здатності встановлювати і підтримувати контакти з оточуючими людьми, дорожити ними. Перебування дітей з аутизмом в людському оточенні, однак, не сприяє переважній їхній більшості становленню соціального досвіду, соціальної компетентності, досвідченості, обізнаності; в них не формується або формується зі значним запізненням певна соціальна поведінка, здатність бути адекватними ситуації, вимогам і сподіванням авторитетних дорослих. Водночас самотійно не розвиваються соціальні потреби, здібності, мотиви поведінки та діяльності, а також із значною затримкою здійснюється набуття соціального досвіду через діяльність, спрямовану на

орієнтування в ситуації, пристосування до навколишнього, перетворення власного "Я".

Разом з тим, соціальний розвиток дитини з аутизмом відбувається на ґрунті специфічних емоцій, якими вона зв'язана з людським оточенням. Емоційний і соціальний аспекти розвитку перебувають в постійній взаємодії і взаємозумовленості. Емоції, які відчуває дитина до інших людей, орієнтують її соціальну поведінку, сприяють її точності, швидкості, адекватності. Однак лише незначна кількість дітей з аутизмом досягають головної ознаки позитивного емоційного стану – закріпленої соціальної дії, входження в соціум.

Значення соціально-емоційного розвитку для дитини з аутизмом полягає, передусім, у формуванні певних особистісних властивостей, потреб, здібностей, елементарних уявлень та практичних умінь, які забезпечують дитині життєдіяльність і допомагають усвідомити, як слід себе поводити, щоб бути співзвучною з іншими, почувати себе по можливості комфортно.

У повному викладі змісту даного розділу Програми представлено узагальнені особливості емоційно-соціального розвитку цієї категорії дітей і, відповідно, напрями корекційно-розвивальної роботи. Співвідносячи результати обстеження конкретної дитини з матеріалами програми, педагог зможе відібрати саме ті рекомендації, які будуть доцільні і необхідні для розробки індивідуальної програми емоційного і соціального розвитку малюка. В даній статті ми представили загальні підходи до створення програми соціально-емоційного розвитку дитини з аутизмом і поради дорослим для налагодження з нею конструктивної взаємодії.

З перших місяців життя дитина з аутизмом має справу з різними людьми. Вміння орієнтуватися в людському оточенні є обов'язковою умовою, з одного боку, її адекватної соціальної поведінки, з іншого – результативності такої поведінки. В силу того, що емоційно-соціальні вміння і навички в такої дитини є в різному ступені надзвичайно ушкодженими, в переважній своїй більшості вона не здатна нормально спілкуватися майже з усіма категоріями людей і зустріч з ними для неї є суцільною і постійною проблемою. Надзвичайно важко дитина з аутизмом переймає досвід соціального життя, зі значними труднощами засвоює правила, норми і стандарти поведінки. Ця обставина на протязі всього дошкільного віку дитини спричиняє невміння нею диференціювати в людському оточенні:

- рідних, знайомих і чужих людей (розрізнення за ознакою родинної приналежності);
- приємних для неї, індиферентних і неприємних людей (розпізнання за емоційним ставленням до людини);

- дорослих, однолітків, молодших за себе (розпізнавання за віковою ознакою);

- чоловіків і жінок (розрізнення за ознакою статевої приналежності).

Зазначені вміння орієнтуватися в людському оточенні, розрізняти людей за ознаками в дитини розвиваються повільно і не рівномірно. Як правило, усвідомлення вікової і статевої ознаки виникає пізніше (а в порівнянні з дитиною з типовим розвитком – значно пізніше), ніж розпізнавання людей за ознаками їх родинної приналежності й емоційної значущості для дитини. Це пояснюється більшою питомою вагомістю перших зазначених навичок для соціального розвитку дитини, для формування в неї почуття захищеності, безпеки, спокою. Водночас здатність дитини орієнтуватися в людському оточенні відіграє важливу роль в загальному розвитку особистості аутичної дитини, оскільки сприяє виробленню вміння правильно орієнтуватися на його (зовнішнє оточення) регламентуючі впливи. Малюк намагається з'ясувати межі бажаної і декларованої активності, зрозуміти, на яку її форму можна розраховувати, не викликаючи негативних реакцій з боку інших людей. Поступово, дуже поступово в дитини виробляється відчуття дистанції між нею і людьми. Дитина спочатку підсвідомо відчуває, а з часом усвідомлює, що завелика дистанція між власним "Я" та іншими людьми перешкоджає налагодженню стосунків з ними; натомість замала дистанція зв'язує власну ініціативу, підпорядковує її груповим інтересам, обмежує особисті прагнення.

Отже, протягом перших семи років життя дитина знайомиться з навичкою орієнтації на вимоги і стандарти дорослих, насамперед рідних і близьких, оволодіває вмінням регулювати вирішення своїх, хоча й елементарних, але по-своєму важливих життєвих проблем. Малюк поступово усвідомлює, що успішною або неуспішною її діяльність вважатиметься лише після порівняння з результатами діяльності інших людей. В ході соціалізації дитина з аутизмом набуває якостей, необхідних їй для життєдіяльності в суспільстві, виробляє вміння ставати певною мірою "своєю", в чомусь схожою на всіх інших членів групи, починає розуміти необхідність орієнтуватися на груповий стандарт бажаної для цієї спільноти поведінки й діяльності. Недостатність знань, брак досвіду, проникливості, помилкове наділення членів тієї чи іншої групи не притаманними їм рисами, недооцінка чи переоцінка цих людей, не сприйняття того чи іншого виду діяльності – все це в умовах довготривалої адаптації призводить до додаткових змін особистісних характеристик аутиста. Крім того, відсутність або недостатність цілеспрямованого оволодіння прийомами взаємодії дитини в умовах певної діяльності, її змістом спричиняють те, що процес адаптації (особливо в дітей з тяжкими формами аутизму) проходить спонтанно, стихійно, викликаючи появу і розвиток негативних (для

організму і внутрішнього світу дитини) новоутворень, які ще більше ускладнюють її подальшу соціалізацію.

Другий, не менш важливий аспект соціально-емоційного розвитку дитини з аутизмом є особливості її фізичного і психічного "Я". Відмінною рисою при цьому є недостатнє усвідомлення малюком образу власного тіла, агресивне не допускання іншої людини в свій особистий простір, як правило, відсутність самостійного розширення власного репертуару взаємозв'язків, не бажання підкорятися соціальним правилам, не керованість в діях і в поведінці. Однією з основних причин зазначених особливостей в аутологічній літературі називається недостатня сформованість в дітей постійного і стійкого емоційного зв'язку між приємними зоровими, слуховими, тактильними, нюховими, кінестетичними відчуттями та образом конкретної людини й оточення, з якими вона взаємодіє. Оскільки відчуття розмитості свого "Я", страх втручання іншого у власний простір є характерним для аутичних дітей, то важливим етапом процесу налагодження як невербального, так і вербального контакту з близьким і далеким для них оточенням є визначення власних меж та подолання страху втручання.

Своєю чергою, зазначені особливості є наслідком несформованого в малюка усвідомлення власних емоційних станів, труднощі створення образу себе та партнера, невміння регулювати тривалість контакту та вибір посильних для неї засобів спілкування. (доторкання, контакт очей, співвідношення поз, користування тими чи іншими невербальними діями, регуляція інтонацій та інших просодичних елементів). Усвідомлення дитиною свого психічного "Я" означатиме те, що дитина почала розуміти, чим вона відрізняється від інших, а також різницю між мій – чужий, такий, як я чи не такий, Я, моє тощо.

Негативний результат спроб дитини з аутизмом налагоджувати контакт з оточуючими, як правило, спричиняється також відсутністю в неї безпечного емоційно-комунікативного простору і безпечної взаємодії. Це формує в неї ранимість, і страх втручання. Почуття безпеки і довіри в дитини не формуються, крім того, через наявність дуже повільного розширення простору її "Я".

Таким чином, однією з основних особливостей дитини з аутизмом є труднощі набуття нею позитивного соціально-емоційного досвіду, що, загалом, визначає стан розвитку її особистості. Разом з тим, при різній тяжкості аутизму особливості соціально-емоційно поведінки дитини мають не тільки різний ступінь прояву, але й різний ступінь розповсюдженості.

З урахуванням зазначеного в програмі за рівнями представлено процес соціально-емоційного розвитку дитини з аутизмом:

I рівень – Виокремлення себе з довкілля (формування в дитини відчуття власного тіла. Виокремлення з довкілля предметів і маніпуляції з ними. Вибірковість, швидкоплинність емоцій, що супроводжують маніпуляції).

II рівень – Допуск іншої людини в свій простір (розширення простору "Я" дитини, відчуття приналежності їй як власного фізичного тіла, так і приналежності інших предметів та людей. Прийняття іншої людини. Емоції, що супроводжують цей процес – вибіркова терпимість, почуття безпеки, зацікавленість).

III рівень – Становлення соціальної взаємодії (усмішки, вокалізації, жести з наміром привернути увагу; вирази обличчя, контакт очей; доступні одиниці висловлювання і розуміння мовлення. Реагування на емоційно-словесні контакти з оточуючими).

IV рівень – Здатність конструктивно впливати на оточуюче середовище (намагання практично вплинути на людей з метою привернути їхню увагу до себе і до своєї діяльності. Формування проявів перших бажань – "хочу", "не хочу" і заборон "можна"- "не можна". Відстоювання в різній формі власності – "моє". Емоції як відповідь на події, ситуації, полярність емоцій).

V рівень – Здатність до соціальної поведінки (здатність до керованості в діях і в поведінці, підкорення соціальним правилам, саморегуляція при вирішенні дитиною своїх життєвих проблем, здатність до спільної діяльності, до емоційної рефлексії).

I хоча ці складові в програмі представлено окремо, в дійсності, зрозуміло, вони не ізольовані, а взаємопов'язані і взаємозалежні і вносять свій вклад в картину соціально-емоційного розвитку особистості аутичної дитини.

У програмі особливості соціально-емоційного розвитку дитини з аутизмом представлено в порівняльному плані з даними про вікові можливості формування цього аспекту особистісного становлення дитини з типовим розвитком. Такий підхід є правомірним, оскільки слабкі і сильні характеристики соціально-емоційного розвитку мають як діти з порушеннями аутичного спектру, так і діти з нормальним типом розвитку. В результаті дорослий матиме матеріали з декількох джерел:

- з програми (дані про вікові можливості соціально-емоційного розвитку дитини і дані про особливості його розвитку в дитини з аутизмом);
- результати діагностичного вивчення дитини, здійсненого фахівцем;
- дані спостереження батьків.

Отримані результати порівняльного аналізу цих матеріалів дозволять зробити правильний загальний висновок щодо особливостей

функціонування складників емоційно-соціального розвитку конкретної дитини з аутизмом і визначення шляхів його здійснення (в програмі детально висвітлено зміст корекції розвитку всіх виділених нами складових процесу соціально-емоційного розвитку дитини з аутизмом).

Такий підхід, окрім того, дозволить чіткіше унаочнити й усвідомити ті специфічні відмінності в емоційно-соціальному розвитку дітей з аутизмом, які роблять їхнє входження в світ людей таким проблематичним.

Значну увагу в Програмі соціально-емоційного розвитку дитини з аутизмом нами приділено формулюванню порад педагогам і дорослим з близького і далекого оточення дитини та матері дитини.

а) Поради педагогам і дорослим з близького та далекого оточення дитини.

- У ході спостереження за дитиною звертайте увагу на: а) зовнішній вигляд – невиразне, амімічне обличчя; наявність асиметрії або диспластичності; відсутність фіксації погляду; слинотеча, висунутий язик; розмір голови; б) моторику – патологічні рухи, сидіння, стояння, хода; в) емоційно-вольову сферу – пасивність, інертність, в'ялість, збудливість, рухова розгальмованість, агресивність; г) гру – наявність/відсутність, стійкість інтересу до іграшок; наявність/відсутність маніпуляцій з іграшками; адекватне/неадекватне вживання іграшок.

- Намагайтеся відповідати очікуванням дитини. При цьому враховуйте, що діти з аутизмом зрідка чутливі до визнання своїх досягнень дорослим, а негативне чи байдуже ставлення в малюка не викликає (як в дитини з типовим розвитком) бажання з подвоєною енергією вимагати уваги та позитивної оцінки.

- Застосовуйте планомірну співпрацю дитини з дорослим для того, щоб у неї перед очима завжди був еталонний варіант, з яким вона хоча б зрідка пробувала порівняти свій виріб та інші результати своєї діяльності, а також споглядати дії, рухи дорослого, чути його роздуми. Партнерство з дитиною в різних спільних з нею справах допомагатиме заспокоїти і дати відчуття захищеності.

- Дотримуйтеся з переважною більшістю аутичних дітей постійного їх страхування: будьте готові їх спіймати, підхопити, підкласти руку на небезпечне місце тощо, будьте готові запобігти виникненню ситуації, що провокує фізичну самоагресію дитини. Дієвим способом звести до мінімуму небезпечні дії дитини є їх не підкріплення дорослим своїми бурхливими реакціями (не лякайтеся, не засмучуйтеся, не гнівайтеся). Пам'ятайте, що деякі діти можуть провокувати такі реакції дорослого і при цьому відчувати задоволення і радість.

- Цілеспрямовано опікайте предметну діяльність та гру дитини. У цьому зв'язку забезпечуйте виважене ставлення дорослого до добору

іграшок та предметів, продумуйте цілі з позиції міри їхньої складності (мають відповідати віку, можливостям та інтересам дитини), прискіпливо ставтеся до організації і керівництва дитячою діяльністю.

- Враховуйте характерну підвищену зацікавленість дитини до окремих предметів як прояв їхнього страху (наприклад, зацікавленість до електророзетки, сірників); неадекватні марення, страхи під час зміни оточуючого середовища, наприклад, коли дитина не вдома, афективні порушення підсилюються; страхи, обумовлені підвищеною гіперчутливістю (страх сторонніх, малопомітних, зайвих шумів, запахів, яскравих блискучих предметів)

- Враховуйте широкий діапазон особливостей соціально-емоційного розвитку дитини: від практичної відсутності соціальної поведінки (дитина негативує, відвертає погляд від співрозмовника), або обмеженого спілкування, особливо в незвичних умовах (випадково зустрівши погляд когось, різко відвертається, викрикує, закриває обличчя руками) і до вираженого вибіркового спілкування переважно з дорослими (погляд малюка при цьому спрямований "крізь людину"). Разом з тим, враховуйте, що для деяких дітей характерною є здатність дивитися в обличчя співрозмовнику, хоча емоційний контакт при цьому має уривчастий характер, погляд часто спрямований у бік.

- Використовуйте більшу прихильність дитини з аутизмом у ставленні до предметів, ніж до людей. На цій основі опосередковано налагоджуйте діалог з ними, наприклад, через музичні інструменти, танці, спортивні ігри. Водночас налагоджуйте слухо-вокальну, слухорухову та зорово-рухову координацію загальної і дрібної моторики, формуйте доступний для дитини рівень здатності синтезувати їх в одній діяльності (спонукайте дитину до пошуку зліва-справа, зверху-знизу мелодійної іграшки або дорослого, який їй наспівує чи щось говорить тощо).

- Спостерігайте і виявляйте особливості чутливості дитини до сенсорних стимулів підвищеної інтенсивності особливо до звукових. Усувайте з оточення дитини все те, що може налякати її: різкі звуки (ляскання дверима, гуркотіння посудом, сварка, голосна музика); різкі зорові враження (потужні, не захищені джерела світла, раптовий рух в полі зору дитини); різкі запахи, грубі звертання тощо.

- Пам'ятайте, що погляд дорослого, звуки його голосу, наближення і торкання можуть викликати в дитини лише оборонну реакцію у вигляді різних варіантів відсторонення й уникнення (відвертання і відведення очей, небажання слухати, торкатися, вступати в будь-який контакт).

- Підтримуйте елементи спілкування, спроби вступити в контакт, реакції на звертання дорослого. При цьому всіляко враховуйте особливості їхнього здійснення дитиною, оскільки, не зважаючи на те,

що дитина "ходить повз людей", вона ніколи не наштовхується на них, може заплакати, коли на неї чи при ній кричать.

- Систематично використовуйте можливості арт-терапевтичних засобів як соціально прийнятної виходу агресивності та негативних емоцій дитини з аутизмом, безпечного способу зняття напруження, зменшення страхів, агресії і жорстокості. Спільна участь в малюванні, в музичних заняттях, в елементарних спортивних іграх сприятиме формуванню відносин емпатії та взаємної підтримки.

- Враховуйте, що чим старша дитина з аутизмом, тим більш песимістичними можуть стати перспективи корекційно-розвивальної і корекційно-виховної роботи., спрямованої на її соціально-емоційний розвиток.

б) Поради матері дитини

- Постійно стимулюйте інтерес дитини до зовнішнього світу. Зацікавлене виконання вами режимних моментів і не байдуже, лагідне ставлення до дитини, позначення емоційних станів різними звукосполученнями сприятиме емоційному "зараженню" малюка. Це, своєю чергою, поступово викликатиме в неї потребу в контакті і започаткуватиме поступову зміну дитиною свого власного емоційного (часто агресивного) стану.

- Постійно привертайте увагу дитини до своїх дій. Купаючи, одягаючи, оглядаючи тощо дитину, не мовчіть і не ігноруйте дитину, а, навпаки, постійно лагідно стимулюйте її до наслідування. При цьому пам'ятайте, що дитина здатна наслідувати лише те, що в загальній формі вона вже сама може зробити.

- Сприяйте більш легкому проходженню дитиною моменту фізичного відриву від себе з тим, щоб запобігти прояву важких форм "почуття краю", коли дитина стає абсолютно нестриманою, некерованою, неслухняною. Постійно формуйте в малюка "відчуття краю" з тим, щоб він поступово переставав лякатися нового в навколишньому середовищі.

- Враховуйте, що поруч з байдужістю, афективною блокадою (ізоляцією) стосовно вас, можлива також симбіотична форма контакту, коли дитина відмовляється хоча б на деякий час залишатися без вас при тому, що ніколи не буває з вами лагідною.

- На всіх етапах встановлення контакту підбирайте безпечну дистанцію для спілкування і ненав'язливо демонструйте власну готовність до контакту, кожного разу обов'язково починаючи з того психічного рівня, на якому знаходиться дитина.

- Під час тактильного контакту з дитиною говоріть їй про свої почуття, включаючи навіть прояви гніву на її опір. При цьому враховуйте, що аутична дитина здатна розуміти ваші почуття і мовлення. Однак емоційні особливості малюка є перепорою процесу

сприймання материнської ласки. Важливо продовжувати усувати дитячий опір такими стимулами, які для неї є емоційно надчутливими, дискомфортними (довгий поцілунок, шепіт у вухо тощо). Разом з тим, застосовуйте певну трансформацію стосунків з дитиною, яку (ситуацію) умовно називають "відпусти", коли дитина намагається уникати тривалих емоційних контактів, обіймів, поцілунків. Проте, враховуючи природну автономію дитини з аутизмом, цю можливість треба використовувати обережно.

- Застосовуйте (як можливий) метод мобілізації дитини до гри без усіляких вимог і інструкцій з метою налагодження емоційно сприятливого, довірливого контакту, навіть не зважаючи на те, що дитина може не звертати на вас увагу.

- Постійно стимулюйте емоційні реакції дитини на тепло, прохолоду, вітер, барвисте листя на деревах, яскраве сонце, талий сніг, струмки води, спів пташок, зелену траву, квіти; на забруднені місця в природному довкіллі (засмічені, з неприємним запахом, брудною водою) та чисті й затишні галявини тощо. При цьому багаторазово навчайте і заохочуйте дитину використовувати відповідні жести і рухи тіла, вокалізації, недосконалі слова; схвалюйте таку її поведінку.

- Постійно пом'якшуйте недостатню або повну відсутність потреби в контактах, а також активне, часто з агресивним проявом прагнення самотності і відгородженості від зовнішнього світу. При цьому враховуйте, що діти почувають себе помітно краще, коли їх залишають наодинці. Проте приєднуйтеся до дій дитини, а потім тактовно наполягайте на спільних діях, наприклад, з предметом, яким грається дитина, з книжкою, яку "разом" читають, з мотрійкою, яку почергово складають, з м'ячем, який по черзі катають тощо.

- Навчайтеся зчитувати її елементарні спроби вступати з вами в контакт і посмішкою (лагідним голосом, ніжним поглядом, обіймами, багаторазовим повторенням її імені тощо) заохочуйте дитину до продовження цього контакту.

- Враховуйте важливість використання різноманітного й яскравого одягу і прикрас (окуляри, капелюхи, намисто тощо), що викликатиме на себе орієнтовні реакції дитини, стимулюючи її дослідницькі дії і привертаючи її увагу до вас.

Програма актуалізує важливість забезпечення захисних функцій дорослого, його вміння пом'якшувати жорсткі впливи довкілля; здатність уникати екстремальності в щоденному побуті; спрощувати процес соціалізації дитини дошкільного віку. Водночас програма своїм змістом орієнтує дорослого на визначення пріоритету розвитку дитини як особистості, зокрема її соціально-емоційної складової як основної.

Повний виклад змісту Програми соціально-емоційного розвитку дитини з аутизмом див. на сайті Інституту корекційної педагогіки та психології НПУ імені М.П.Драгоманова. .

The article briefly presents the process by level of socio-emotional development of children with autism: I level - Singling out a child from the environment II - Admission of another person in your space, III - Formation of social interaction IV - Ability to constructively influence the environment, in - ability to social behavior. In addition, formulated advice to teachers and parents of the child with autism.

Keywords: Children with autism, emotional and social development level.

Отримано 24.2. 2012

УДК 376-056.262(091)"192/193"(477.54)

*С.В. Федоренко,
А.В. Орлов*

ХАРАКТЕРИСТИКА РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОЇ ШКОЛИ ДЛЯ СЛІПИХ (20-30 РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

В статті відображено розвиток організаційно-педагогічних основ діяльності Харківської школи для сліпих в 20-30-ті роки ХХ століття та започаткування процесу навчання й виховання сліпоглухих дітей.

Ключові слова: Харківська школа для сліпих, сліпі, сліпоглухі, радянській період, організаційно-педагогічні основи.

В статье отображено развитие организационно-педагогических основ деятельности Харьковской школы для слепых в 20-30-е годы ХХ столетия и становление процесса обучения и воспитания слепоглухих детей.

Ключевые слова: Харьковская школа для слепых, слепые, слепоглухие, советский период, организационно-педагогические основы.